

יגיל לוי. המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל. תל אביב ושדרות:
עם עובד והמכללה האקדמית ספיר. 2015. 448 עמודים

גבריאל (גבי) שפר*

בישראל ובתפוצה היהודית והישראלית מתרחבת התפיסה כי קיימת "הדתה" בצה"ל ומתרכבים הדיונים בסוגיה זו. יגיל לוי מקדיש לכך את ספרו הארוך, שבו ניתוחים מורכבים ומפורטים לסוגיה חשובה זו, ודן במושג נוסף – תאוקרטיזציה. הוא מבחין בין ההדתה של צה"ל ובין מה שהוא מכנה "תהליכי התאוקרטיזציה" של הצבא. תהליכים אלו הם במוקד הספר.

לפי לוי, משמעות ההדתה היא שינוי תרבותי המורכב משני תהליכים: האחד – חיזוק ההשפעה של התרבות הדתית על התנהלות הצבא, והשני – מתן משמעות דתית למעשי צה"ל והגברת התפיסה הדתית בצה"ל לכך ולמשמעות של התהליך הזה. התאוקרטיזציה איננה היבט של ההדתה אלא בעלת משמעות עצמאית: זוהי חדירה הדרגתית של התפיסות והסמכויות הדתיות לצבא בכל דרגותיו והגדרת הזהות הקולקטיבית של הצבא. אלה הם המאמצים של דתיים להשפיע על כל היבטי התנהלות הצבא, ובהם קבלת החלטות בנושאים כמו פריסת הצבא בשטחים, שירות נשים ובייחוד נשים דתיות, והתנהגות בחגים ובשבתות – היבטים שלכאורה היו מסורים בעבר בלעדית בידי הצבא והממונים הפוליטיים על הצבא.

לתהליך המורכב של התאוקרטיזציה, שראשיתו עוד בשנות המדינה הראשונות והוא עדיין מתנהל כיום, יש ארבעה גורמים. הראשון הוא הנעת הדתיים להשתלב בצבא והעמקת השתלבותם זו, והכרה בזכות הרבנים כמנחי החיילים; השני הוא התשתית התפיסית שהצבא יצר אצל המגויסים הדתיים לקידום תפקידיהם ויכולותיהם, ושל השפעת הרשתות המוסדיות הדתיות על הצבא – הרשתות הדתיות מתחרות זו בזו על יכולתן להשפיע על הצבא, ובתוך כך ממוסד ההסכם הפוליטי, כביכול, בין הדתיים לצבא, ומתקבלת הכרה בהיותם של ראשי הישיבות והמכינות צד במשא ומתן על סוגיות שונות של השירות הצבאי; הגורם השלישי הוא גורמים בצבא שמחפשים מקורות שישיעו על הלגיטימיות של הקרבת החיילים; והגורם הרביעי הוא מתן סמכות לגיבוש אתיקה צבאית דתית. מהלכים כאלה העמיקו את ההתקשרות המתרחבת והולכת בין הצבא לציונות הדתית. כלומר, לפי ניתוח זה, לצבא עצמו יש חלק בתהליך התאוקרטיזציה.

התיאורים והניתוחים המפורטים והמורכבים של התפתחות ארבעת התהליכים האלה בצבא ובסקטור הדתי שאנשיו שירתו ומשרתים בצה"ל, מנקודת מבט היסטורית של מדינת ישראל, נידונים בהרחבה בפרקי הספר.

המסגרת התיאורטית של הניתוחים בספר זה מתבססת על התפיסה של "משטרי תגמול", בעיקר בצבא. משטר תגמול הוא הסדר המבוסס על תגמולים למשרתים בצבא ועל ציפיותיהם באשר לתגמולים שיקבלו בעתיד. יש שני סוגי תגמולים: האחד הוא התגמול החומרי, המתבטא בכסף ובטובין שווי ממון (השכלה, הכשרה, דיור, שירותי בריאות וכדומה); משקל התגמול החומרי גבוה בצה"ל, כמו בצבאות התנדבותיים-מקצועיים אחרים. הסוג השני הוא התגמול

* המחלקה למדע המדינה, האוניברסיטה העברית בירושלים

הסמלי הנובעים מהעיסוק ומהמעמד בצבא, שיש להם ערכים בחברה האזרחית ובפוליטיקה. התגמול הסמלי ניתן לא רק למשרתים בצבא אלא גם לרשתות החברתיות שמהן הם באים. משטרי תגמול מבוססים על היררכיות פנים-צבאיות. החיילים הדתיים וארגוניהם פעלו להגברת התגמול, עד ליצירת מעמד המיוחד בימים אלה. לפי לוי, משמעות התהליכים האלה היא שהצבא עצמו העביר מרכיבים בהתנהלותו לסמכויות דתיות.

הדיון הפרטני בפרקי הספר מתחיל בבחינת יחסי צבא-דת בראשית ימי המדינה. בשנים ההן, ועד שנות השבעים, השירות הצבאי של הדתיים היה מוגבל – במספר המשרתים, במעמדם ובהשפעתם על הצבא. הצבא התאפיין בחילוניות, ומתוך כך נקבעו מעמדם השולי של החיילים הדתיים ואופיו של הצבא בראשית דרכו. אולם לאחר סיום מלחמת העצמאות הושגה הסכמה כללית בין בן-גוריון והזרם הדתי: החיילים הדתיים ישרתו ביחידות הצבא, ובצה"ל יישמרו עקרונות דתיים בסיסיים. כבר בשנים הראשונות חתרו ראשי הציונות הדתית להרחיב את תפקידי הרבנות הראשית, שהוקמה עוד בימי בן-גוריון כדי להבטיח הווי דתי לכל החיילים. גישה זו הבטיחה גם פטור לנשים דתיות משירות בצה"ל.

בשנותיה הראשונות של המדינה התקיים מתח בין ההנהגה הדתית להנהגה החילונית. המתח הזה הוליד לפשרה: הציונות הדתית נטשה את תביעתה להקים יחידות דתיות נפרדות בצבא, והנהגה החילונית הסכימה לעצב צבא שיהיה לו צביון יהודי ושמירה על הסדרי דת בסיסיים שיחולו על כל החיילים. התפנית בסדר זה התרחשה בשנות השישים המאוחרות והייתה קשורה לכינונו של "מסלול ההסדר". מסלול ההסדר אפשר לשלב בין השירות בצבא ובין לימודים בישיבות מסוימות, ואז הוקמה ישיבת ההסדר הראשונה. הסדרים נוספים ברוח זו התפתחו במשך הזמן. השינוי הזה לא התבסס על הפרדה בין חילוניים ודתיים בצבא. כתוצאה מההסדר יכלו צעירים דתיים לשרת שירות רגיל בצבא וללמוד בישיבות דתיות או חרדיות. אולם בה בעת הוקם גוש אמונים, שפעולתו נגדה את גישתם של המנהיגים הדתיים שהשתלבו בצה"ל ותמכו בו, וגם הסדרי הפטור לחרדים הורחבו בתגובה לדרישות הסקטור החרדי.

כאמור, עם עלייתן של הציפיות של חרדים ודתיים לתגמולים חל מעבר מהדתה של הצבא לתאוקרטיזציה, כלומר שילוב גורמים דתיים בניהול הצבא. פעולתם התבטאה למשל בהחלטות על פריסת הצבא ברצועת עזה ובגדה ועל שילוב נשים דתיות ביחידות השרה, ובהתעצמות החברות הדתית בעת השירות בצבא.

הפער והמתח בין הציונות הדתית מצד אחד וגוש אמונים והחרדים מהצד האחר סללו את הדרך להקמת מכינות קדם-צבאיות דתיות. הקמת המכינות הגבירה את נוכחותם והשפעתם של הגורמים הדתיים הלא-חרדיים. תהליכים אלו השפיעו במידה ניכרת על הצבא להכיר בראשי הישיבות והמכינות ככצד לגיטימי במשא ומתן על פריסת יחידות הצבא, להכיר בסמכותה של הרבנות הצבאית לעסוק בסוגיית הציות להוראות צה"ל, להכיר בזכותם של רבנים להנחות חיילים, ולהגביל את התנהלותו של הצבא בשטחים. והוזכרה כבר השפעת תהליכי התאוקרטיזציה על שירותן הצבאי של נשים.

בסיכום הספר לוי טוען כי היו תהליכים של חיזוק הרבנות הצבאית על ידי הצבא עצמו. כלומר, הצבא סטה מעקרון הניטרליות הדתית ופנה לחיזוק היהדות האורתודוקסית על יסודות שיוכיים ולא הישגיים. התוצאות העיקריות היו התגייסות כוח אדם דתי, חיזוק החיילים הדתיים על פי שיוכם הדתי, עלייה בכוחו של האלמנט הדתי להשפיע על התנהלות הצבא, ופגיעה ביכולת הצבא לגייס נשים לתפקידים משמעותיים.

ביקורות ספרים

פה ושם יש בספר גם דברים שלגביהם נדרש בירור נוסף של תוצאות תהליכי התאוקרטיזציה העכשוויים. כך למשל באשר למספר הגדל והולך של נשים דתיות המשרתות בצבא, באשר לשירות החרדים ובאשר להתנהלות הצבא בשטחים, שלא תמיד היא מושפעת מעמדות המנהיגות הדתית. אולם בסך הכול מוצגת בספר גישה מעניינת ורלוונטית לבחינת מצבו של הצבא הישראלי והשפעת הדתיים על הגיוס לצבא ועל התנהגות הצבא.

הספר מבוסס על מאות מקורות, וההערות בו רבות מאוד. הוא מורכב ועוסק בהיבטים רבים של שירות הדתיים בצה"ל, ולכן יש לקרוא אותו מראשיתו ועד סופו פעמים אחדות כדי להבינו היטב ולזכור את ניתוחיו ומסקנותיו העיקריות.